

Przesłano: 28-01-2023

Zaakceptowano do druku: 01-03-2023

SZKOLNICTWO I OŚWIATA ROLNICZA NA POMORZU W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

prof. zw. dr hab. Bogdan M. Wawrzyniak¹

Abstrakt: W opracowaniu o charakterze historycznym przedstawiono podstawowe ogniwa kształtujące system szkolnictwa i oświaty rolniczej na Pomorzu. W grupie kształcenia szkolnego przedstawiono niższe szkoły rolnicze i jedną szkołę gimnazjalną. Z kolei w zakresie pozaszkolnego kształcenia rolniczego, problem scharakteryzowano poprzez zespoły przysposobienia rolniczego, kółka rolnicze i koła gospodyń wiejskich.

Słowa kluczowe: izba rolnicza, towarzystwo rolnicze, szkolnictwo rolnicze, pozaszkolna oświata rolnicza, kółko rolnicze, koło gospodyń wiejskich

JEL: Q10, Y20

EDUCATION AND AGRICULTURAL EDUCATION IN POMERANIA IN THE INTERWAR PERIOD

prof. zw. dr hab. Bogdan M. Wawrzyniak¹

Abstract: The historical study presents the basic elements shaping the system of education and agricultural education in Pomerania. In the group of school education, lower agricultural schools and one lower secondary school were presented. In turn, in the field of out-of-school agricultural education, the problem was characterized by agricultural preparation teams, agricultural circles and rural housewives' circles.

Keywords: agricultural chamber, agricultural society, agricultural education, out-of-school agricultural education, agricultural circle, farmer's housewives' circle

JEL Classification: Q10, Y20

---

¹ Emerytowany profesor Politechniki Bydgoskiej im. Jana i Jędrzeja Śniadeckich (Bydgoszcz University of Technology) | ORCID: 0000-0002-5137-0509 | e-mail: bogdan.waw59@interia.pl

1. Wstęp

Powstanie szkolnictwa i oświaty rolniczej na Pomorzu w okresie międzywojennym uwarunkowane było czynnikami politycznymi i gospodarczymi. Po uzyskaniu niepodległości, na terenie województwa odnotowano dwa charakterystyczne zjawiska. Z jednej strony część Niemców opuszczało gospodarstwa i przenieśli się do Rzeszy, z drugiej napływali nowi, polscy osadnicy, którzy nie byli gotowi do intensywnych metod gospodarowania, jakie praktykowano pod zaborami. Ponadto przeprowadzano reformy rolne, które umożliwiły dostęp do samodzielnego gospodarowania dużej liczbie nowych osadników. Powyższa sytuacja wywarła wpływ na późniejsze poczynania związane z organizacją szkół rolniczych i powszechnym szkoleniu rolników.

W zaborze pruskim dbano o szkolnictwo rolnicze, o czym świadczyła zasta-na sieć szkół rolniczych. Z chwilą odzyskania niepodległości podjęto szereg prac mających na celu zabezpieczenie majątku należącego do szkół rolniczych. Pracownicy Zachodniopruskiej Izby Rolniczej pozostawiali budynki poważnie zde-wastowane, a ponadto usuwali ze szkół meble, pomoce szkolne i inne urządzenia.

Z chwilą odzyskania niepodległości, inicjatywę organizowania niższych szkół rolniczych podjęła Pomorska Izba Rolnicza, zaś bezpośredni nadzór nad szkoła-mi pełnił Wydział Oświaty Rolniczej PIR. Po powołaniu Pomorskiego Towarzy-stwa Rolniczego zaczęto rozwijać pozaszkolny system oświaty rolniczej, głów-nie poprzez kółka rolnicze i zespoły przysposobienia rolniczego.

2. Niższe szkolnictwo rolnicze na Pomorzu

W pierwszym okresie działalności szkół rolniczych opierano się na wzorach nie-mieckich, które były organizowane jako szkoły dwuzimowe. Potem zakładano szkoły całoroczne, opierając się na ustawie z 1920 r. o ludowych szkołach rol-niczych. Według ustawy szkoły dzieliły się na publiczne i prywatne. Szkoły publicz-ne utrzymywane były przez państwo, powiatowe związki komunalne lub izby rol-nicze. Natomiast szkoły prywatne utrzymywane były przez stowarzyszenia, spółki lub osoby prywatne (Ustawa, 1920).

Zwierzchni nadzór nad ludowymi szkołami rolniczymi – publicznymi i pry-watnymi – należał do Ministra Rolnictwa i Dóbr Państwowych. W ustawie z 1920 r. przyjęto, że w każdym powiecie powinny powstać co najmniej dwie pu-bliczne szkoły rolnicze – męska i żeńska. Według ustawy obowiązek zakładania i utrzymywania szkół rolniczych spoczywał na powiatowych związkach komunal-nych lub izbie rolniczej.

Pomoc państwa w funkcjonowaniu publicznej ludowej szkoły rolniczej polegała:

- na urządzeniu szkół i gospodarstw szkolnych, poprzez przekazanie w użytkowanie potrzebnych gruntów rolnych;
- na budowę i urządzenie publicznych ludowych szkół rolniczych państwo udzielało powiatowym związkom komunalnym lub izbom rolniczym bezwrotnego zasiłku w wysokości 25% ogólnej sumy kosztów;
- na udzielaniu wsparcia w postaci długoterminowej pożyczki państwowej (z tanim oprocentowaniem – 3%) w wysokości 50% kosztów budowy i urządzenia szkoły, według planu i kosztorysu zatwierdzanego przez Ministra Rolnictwa i Dóbr Państwowych.

Państwo ponosiło koszty wynagrodzenia nauczycieli publicznych ludowych szkół rolniczych według norm obowiązujących w państwowych seminariach nauczycielskich. Oprócz tego personel nauczycielski otrzymywał od właściciela szkoły bezpłatne mieszkanie, opał, światło i naturalia według norm określonych rozporządzeniem Ministra Rolnictwa i Dóbr Państwowych. Powiatowe związki komunalne lub izby rolnicze zobowiązane były do składania corocznych sprawozdań Ministerstwu Rolnictwa i Dóbr Państwowych z działalności publicznych ludowych szkół rolniczych. Minister mianował kierownika i nauczycieli publicznych ludowych szkół rolniczych na wniosek utrzymujących te szkoły powiatowych związków komunalnych lub izby rolniczej.

Rozwój szkół rolniczych napotykał na trudności organizacyjne oraz związane z naborem uczniów, zwłaszcza osób z mniejszych gospodarstw rolnych. Rolnicy traktowali dorastającą młodzież jako niezbędną siłę roboczą, wpływającą na koszt funkcjonowania gospodarstwa. Dlatego decyzja o posłaniu dziecka do szkoły traktowana była jako ubytek siły roboczej. Liczba szkół rolniczych i zgromadzonych tam uczniów nie była wysoka, co obrazuje tabela 1.

W tabeli 1 wymieniono tylko te powiaty, na terenie których występowały szkoły rolnicze. Kryzys światowy z lat 1929-1933 odbił się ujemnie na stanie rolnictwa pomorskiego, w tym także na szkolnictwie rolniczym. Trwałej likwidacji uległy cztery szkoły męskie – Bielawki, Byszwałd, Puck, Kowalewo. Tymczasem w ustawie z 1920 r. przyjęto, że w każdym powiecie powinny powstać co najmniej dwie publiczne szkoły rolnicze – jedna męska i jedna żeńska. Tego postulatu na terenie województwa pomorskiego nie spełniono.

Organizacja procesu nauczania obejmowała naukę szkolną od listopada do marca, który trwał przez okres dwóch lat. Nauka szkolna obejmowała – obok przedmiotów fachowych i nauk przyrodniczych - takie przedmioty jak język polski, religia, rachunki, geometria, historia i krajoznawstwo. Stopniowo starano się wyposażać szkoły w pomoce naukowe, jak mapy, globusy, plansze czy okazy zwierząt (Szwemin, 1933).

Tabela 1

Wykaz niższych szkół rolniczych i liczba uczniów

Siedziba szkoły i powiat	Data uruchomienia szkoły	Rodzaj szkoły	Przeniesienie szkoły	Liczba uczniów						
				1921/22	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1929/30
Brodnica (brodnicki)	24 XI 1920	męska	b. z.	41	34	36	51	48	46	57
Byszałd (lubawski)	15 I 1924	męska	b. z.	–	–	21	38	32	42	21
Chojnice (chojnicki)	9 XII 1922	męska	Pawłowo	–	24	48	53	68	47	67
Kościerzyna (kościerski)	26 I 1921	męska	b. z.	40	50	36	58	43	30	41
Kowalewo (wąbrzeski)	15 XI 1921	męska	likwidacja	24	51	58	59	48	42	28
Kowalewo (wąbrzeski)	8 XI 1921	żeńska	b.z.	24	35	34	30	24	36	31
Świecie (świecki)	15 XI 1921	polska	b. z.	32	35	22	30	28	27	31
Świecie (świecki)	15 XI 1922	niemiecka	b.z.	–	26	21	29	23	34	34
Skórcz (starogardzki)	10 I 1922	męska	Bielawki	39	42	61	36	27	17	42
Toruń (toruński)	3 XI 1921	męska	Kaldus	40	38	35	17	18	19	51
Wejherowo (wejherowski)	3 II 1923	męska	Puck	–	30	38	39	39	33	32
Razem				240	365	410	440	398	373	435

Źródło: Wawrzyniak, M. B. (1971). *Oświata rolnicza na Pomorzu w okresie międzywojennym*. Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Seria B, Nr 14. Bydgoszcz.

W ówczesnych szkołach przywiązywano dużo uwagi do organizacji zajęć praktycznych. Brak własnych gospodarstw przyszkolnych powodował, że przeważającą część praktyk podejmowano na terenie gospodarstw rodziców. Każdorazowo szkoła ustalała dla uczniów zadania praktyczne, które kontrolowane były na miejscu przez nauczyciela. Nie rezygnowano również z innych form zapoznawania uczniów z nowoczesnymi problemami rolnictwa, głównie poprzez odwiedziny gospodarstw przodujących oraz niekiedy wycieczek do stacji doświadczalnych.

W pierwszym okresie organizowania niższych szkół rolniczych jedynym pracownikiem etatowym był zazwyczaj jej kierownik. Z czasem zaczęto przyjmować nauczycieli zawodu, których zadaniem było prowadzenie lekcji oraz zajęć praktycznych. Zanotowano dużą fluktuację kadry nauczycielskiej, z uwagi na niskie pobory i trudności zakwaterowania. Stąd często przedmioty ogólnokształcące realizowali nauczyciele miejscowych szkół powszechnych.

3. Średnie szkolnictwo rolnicze na Pomorzu

Średnie szkolnictwo rolnicze na Pomorzu reprezentowane było przez jedną tego typu placówkę. Była to powstała w 1925 r. Państwowa Średnia Szkoła Hodowlano-Rolnicza w Dębowej Łące (powiat wąbrzeski). Szkoła ta w 1930 r. przeniesiona została do Grudziądza. Motywem zmiany lokalizacji było pozyskanie większego budynku szkolnego a zwłaszcza obszerniejszego gospodarstwa przyszkolnego (173 ha) w Wielkim Tarpnie (koło Grudziądza), będącego własnością państwa (majątek ziemski).

Kształcenie skierowane było do uczniów wywodzących się z większych obszarowo gospodarstw rolnych, głównie ze względu na koszty kształcenia. Temu celowi służyło zarówno ukierunkowanie programu nauczania, jak i organizacja zajęć praktycznych. Do czasu ukazania się ustawy z 1932 r. o ustroju szkolnictwa, nauczanie rolnictwa odbywało się w oparciu o własny program nauczania. Ze względu na znaczenie produkcji zwierzęcej, przyjęto nauczanie o nachyleniu hodowlano-rolniczym. W owym okresie duże znaczenie miała zwłaszcza hodowla koni, które odgrywały poważną rolę w wojsku. Natomiast w mniejszym zaś zakresie zwracano uwagę na problematykę produkcji roślinnej.

W ustawie z 1932 r. przyjęto, że szkolnictwo zawodowe ma za zadanie przygotować wykwalifikowanych zawodowo pracowników dla życia gospodarczego przez teoretyczne i praktyczne kształcenie zawodowe z uwzględnieniem potrzebnego zakresu wykształcenia ogólnego oraz przez wychowanie społeczno-obywatelskie (Ustawa, 1932).

Po 1932 r. szkoła w Grudziądzu miała charakter szkoły typu gimnazjalnego. Szkoły zawodowe tego stopnia dawały obok przygotowania praktycznego, przygotowanie zawodowe teoretyczne oraz uwzględniały w określonym zakresie wykształcenie ogólne. Program opierał się na drugim lub trzecim szczeblu programowym szkoły powszechnej i rozłożony był na trzy lata. Dolną granicą wieku przyjmowania kandydatów, był wiek nie niższy niż 13 lat (Ustrój i organizacja, 1934). Tygodniowy plan nauczania w Państwowej Średniej Szkole Hodowlano-Rolniczej w Grudziądzu przedstawia tabela 2.

Liczba uczniów była niewielka i wahała się od 68 do 83 osób. Wynikało to zapewne z dość wysokich kosztów utrzymania i konieczności wnoszenia innych należności. Jako szkoła ponadpodstawowa była zobowiązana do pobierania czesnego i innych opłat. Według rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 1932 r. o opłatach w szkołach zawodowych, ustalona opłata administracyjna wynosiła 190 zł. Ponadto każdy uczeń zobowiązany był do wnoszenia różnych dodatkowych opłat, w tym przykładowo za egzamin wstępny 5 zł, za egzamin końcowy 10 zł, za świadectwo 5 zł. Opłata internatu wahała się

w granicach 40-60 zł miesięcznie. Warunkiem przyjęcia do szkoły było ukończenie co najmniej 14 lat oraz ukończone 7 klas szkoły podstawowej. Przyszłych uczniów obowiązywał egzamin wstępny z języka polskiego, matematyki i przyrody żywej. Uczniów, aby mogli otrzymać świadectwo ukończenia szkoły, obowiązywały egzaminy zarówno śródroczne, jak i końcowe (Szwemin, 1933). Personel szkoły składał się przeważnie z 13 osób, w tym z 1 dyrektora, 9 nauczycieli i 3 instruktorów. Nauczyciele musieli legitymować się wykształceniem wyższym i przygotowaniem pedagogicznym. Nauczyciele nie zamykali swojej aktywności w murach szkoły. Aktywnie działali w kółkach rolniczych, w kołach gospodyń wiejskich, w spółkach melioracyjnych i maszynowych, a zwłaszcza podejmowali współpracę z młodzieżą wiejską skupioną w zespołach przysposobienia rolniczego.

Tabela 2

**Tygodniowy plan nauczania Państwowej Średniej Szkoły
Hodowlano-Rolniczej w Grudziądzu (1932/33)**

Przedmioty	I klasa		II klasa		III klasa	
	Okres zimowy	Okres letni	Okres zimowy	Okres letni	Okres zimowy	Okres letni
Ogólnokształcące	12	11	11	11	5	5
Przyrodnicze	14	11	8			
Zawodowe	3	7	10	14	11	14
Uzupełniające				4	13	10
Wychowanie fizyczne	1	1	1	1	1	1
Razem	30	30	30	30	30	30
Zajęcia praktyczne	15	15	15	15	15	15
Ogółem	45	45	45	45	45	45

Źródło: Wawrzyniak, M. B. (1971). *Oświata rolnicza na Pomorzu w okresie międzywojennym*. Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Seria B, Nr 14. Bydgoszcz.

4. Pozaszkolne przysposobienie rolnicze

Prace nad zorganizowaniem akcji przysposobienia rolniczego podjęto w 1926 r. przez Pomorskie Towarzystwo Rolnicze (PTR). Podobnie jak w innych województwach, zespoły przysposobienia rolniczego stanowiły pozaszkolną formę zdobywania wiedzy rolniczej, opartej na samokształceniu młodzieży wiejskiej. Zespoły zakładano głównie we wsiach, w których aktywnie funkcjonowały zarządy kółek

rolniczych, KGW lub sekcje towarzystw rolniczych. Praca w zespołach polegała na podejmowaniu wspólnych akcji oświatowych i zakładaniu poletek doświadczalnych. Działania miały charakter konkursów, które miały na celu przygotowanie młodzieży do przyszłego zawodu rolnika.

Nowe zespoły zakładano zazwyczaj późnym latem albo jesienią, aby w okresie zimowym uczestnicy mogli przystąpić do samokształcenia. Zespół wylaniał przodownika, który był łącznikiem między zespołem a instruktorem PR. Według danych sprawozdań PTR, w celu przygotowania przodowników zespołów PR do funkcji kierowania zespołem, organizowano specjalne kursy, obejmujące znaczenie akcji przysposobienia rolniczego, obowiązki przodowników, ogólne zasady wzorowej chowu inwentarza oraz uprawy roślin (Sprawozdanie PTR, 1930).

Prawidłowy przebieg konkursów gwarantował przede wszystkim właściwy dobór tematyki. Przykładowo, uczestnicy podejmowali tematykę upraw zbóż a także łąbinu, kukurydzy i cebuli. W produkcji zwierzęcej dużym powodzeniem cieszyły się konkursy dotyczące chowu trzody chlewnej i drobiu, a potem nawet królików (w okresie kryzysu).

Pomorskie Towarzystwo Rolnicze udzielało uczestnikom konkretnej pomocy w postaci materiału siewnego, sadzeniakowego, nawozów mineralnych oraz materiału hodowlanego. Przebieg prac konkursowych odbywał się według określonego regulaminu. W zakresie produkcji roślinnej określono powierzchnie, przykładowo dla roślin zbożowych – 1 ar, ziemniaków – 2 ary, warzyw – 0,5 ara. W przypadku produkcji zwierzęcej 1 sztuka trzody chlewnej, 10 kur lub 5 królików. Według regulaminu PTR celem konkursu w zakresie produkcji zwierzęcej było osiągnięcie jak najwyższych przyrostów żywej wagi oraz ustalenie, w jakich warunkach i przy jakiej paszy otrzymuje się te rezultaty. W przypadku produkcji roślinnej porównywano plony w stosunku do plonów osiągniętych w gospodarstwach rodziców.

Wytyczne akcji przysposobienia rolniczego przewidywały przeprowadzenie lustracji zespołów, połączonych z instruktażem co do wykonywanej pracy, jak również inspekcje i oceny zebranych plonów. Do oceny zapraszano starszych rolników, zwłaszcza członków kółek rolniczych. Najlepsze wyniki prezentowane były na wystawach rolniczych, w trakcie których wręczano dyplomy, stanowiące dumę uczestników.

Praca w zespołach PR trwała najpierw dwa lata, a od 1932 r. trzy lata. Z kolei każdy rok dzielił się na dwa podokresy. Okres jesienno-zimowy przeznaczony był na samokształcenie o charakterze teoretycznym, z kolei okres wiosenno-letni na zajęcia praktyczne, w postaci poletek doświadczalnych, pokazów, konkursów i wycieczek. Według danych wynikających z corocznych sprawozdań PTR przedstawianych na zgromadzeniach Pomorskiego Towarzystwa Rolniczego, liczbę zespołów i uczestników obrazuje tabela 3.

Tabela 3

Liczba zespołów i uczestników zespołów przysposobienia rolniczego

Rok	Liczba zespołów		Liczba uczestników	
	Rozpoczęto działalność	Zakończono działalność	Rozpoczęto działalność	Zakończono działalność
1927	9	3	72	49
1928	45	43	361	309
1929	172	164	1403	1127
1930	275	248	2119	1623
1931	183	150	1000	755
1932	95	71	474	328
1933	142	104	1136	655
1934	197	164	1553	1132
1935	270	211	2123	1322
1936	256	221	1706	1270
1937	355	269	2447	1540
1938	558	513	3737	2976

Źródło: Wawrzyniak, M. B. (1971). *Oświata rolnicza na Pomorzu w okresie międzywojennym*. Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Seria B, Nr 14. Bydgoszcz.

Według danych Małego Rocznika Statystycznego GUS z 1938 r. liczba zespołów i uczestników przysposobienia rolniczego, którzy zakończyli kształcenie PR przedstawiała się następująco:

- zespoły I stopnia – 254 zespoły i 1729 uczestników;
- zespoły II stopnia – 153 zespoły i 830 uczestników;
- zespoły III stopnia – 106 zespołów i 417 uczestników.

W 1938 r. zatrudnionych było 9 instruktorów PR (Mały Rocznik, 1938). Liczba zespołów w poszczególnych powiatach była bardzo zróżnicowana. Przykładowo w układzie powiatów najwięcej zespołów PR w 1934 r. występowało w powiecie grudziądzkim (22), lubawskim i tucholskim (po 16) oraz w powiecie świeckim (14). Do powiatów, które miały najmniej zespołów PR można zaliczyć powiat działdowski (2), chojnicki i sępoleński (po 5) oraz powiat kościerski i starogardzki (po 6). Organizatorzy zespołów PR wychodzili z założenia, że należy zaproponować odmienne zadania dla chłopców i dziewcząt. Dla dziewcząt proponowano prace w gospodarstwie domowym związane z przygotowaniem posiłków, rabatek czy robótkami ręcznymi. Udział dziewcząt w działalności zespołów w 1929 r. wynosił 42,1%, by potem zanotować spadek do 32,6% w 1934 r. i do 33,5% w 1937 r.

5. Rola kółek rolniczych w kształceniu rolników

W momencie utworzenia województwa pomorskiego kółka rolnicze zorganizowane były w Zjednoczeniu Producentów Rolnych, by w 1926 r. przejść pod patronat Pomorskiego Towarzystwa Rolniczego. W 1926 r. zanotowano 149 kółek rolniczych oraz 5851 członków, który to stan w 1938 r. osiągnął poziom 642 kółek rolniczych i 24005 członków (Wawrzyniak, 2023).

W kółkach rolniczych podejmowano wypróbowane w przeszłości sposoby kształcenia rolniczego, począwszy od pogadarek, odczytów, po pokazy i demonstracje, które prezentowano podczas ogólnego zebrania członków kółek rolniczych. Procesowi kształcenia sprzyjały wydawane na Pomorzu takie czasopisma rolnicze jak *Kłosa*, *Gospodarz Pomorski* czy *Gospodyni Pomorska*. Niskie nakłady i koszty dystrybucji były przyczyną małego zasięgu oddziaływania.

Począwszy od 1934 r. zaczęto praktykować wydawanie Biuletynu PTR, który w postaci najpierw powielaczowej, został dobrze przyjęty przez członków kółek rolniczych. Z tego względu, po rocznym doświadczeniu, który został oceniony nadzwyczaj pomyślnie, od 1935 r. Biuletyn PTR był drukowany i dostarczany do wszystkich zarejestrowanych kółek rolniczych. Liczba zachowanych Biuletynów PTR w Bibliotece Głównej UMK w Toruniu wynosi 21 egzemplarzy, w tym w 1936 r. – zachowało się 7 numerów, w 1937 r. – 8 numerów i 1938 r. – 6 numerów. Wnosić z tego można, że Biuletyny ukazywały się co miesiąc i docierały głównie do prezesów kółek rolniczych.

Tak więc kształcenie rolników odbywało się w trakcie zebrania członków kółek rolniczych, podczas których obok spraw organizacyjnych, zawsze omawiano najważniejsze sprawy nurtujące rolników. Temu celowi służyły przede wszystkim wspomniane Biuletyny PTR, które były omawiane i referowane podczas zebrania. Od tego czasu Biuletyn PTR stał się nieodłącznym pomocnikiem i informatorem na temat nowych zjawisk zachodzących na wsi pomorskiej. Ciekawy był układ tematyczny Biuletynów Pomorskiego Towarzystwa Rolniczego. Każdy Biuletyn PTR zawierał na ogół następujące działy: dział ogólny, dział organizacyjny, dział finansowo-rolny, dział organizacyjno-handlowy lub ekonomiczny czy dział sekcji ziemiańskiej, sekcji osadniczej, porad praktycznych, ubezpieczeniowy i temu podobne.

6. Rola Koła Gospodyń Wiejskich w zakresie kształcenia kobiet wiejskich

Jednostką organizacyjną KGW było Pomorskie Zrzeszenie Kół Gospodyń Wiejskich. Koła gospodyń wiejskich prowadziły prace oświatową w dwóch głównych

kierunkach. Pierwszy polegał na organizowaniu różnego rodzaju kursów, jak np. kurs gotowania, pieczenia, szycia, robót ręcznych, przetwórstwa owocowo-warzywnego i temu podobne. Drugi kierunek związany był z organizowaniem konkursów typu zakładanie ogródków kwiatowych, warzywnych, konkurs chowu drobiu czy chowu trzody chlewnej. Konkursy prowadzone były na zasadzie rywalizacji między uczestniczkami w ramach wsi. Najlepsze wyniki były nagradzane dyplomami, listami pochwalnymi, zaś najlepsze eksponaty kierowano na wystawy rolnicze. Przykładowo w 1937/38 r. na terenie województwa pomorskiego przeprowadzono 48 konkursów, w których udział wzięło 496 uczestniczek. Nie są dostępne pełne dane pozwalające na prześledzenie rozwoju KGW w dwudziestoleciu międzywojennym. Ze sprawozdań opisowych PIR wynika, że członkiniami KGW były kobiety wywodzące się na ogół z gospodarstw średniorolnych i większych obszarowo. Zainteresowanie pracą kół gospodyń wiejskich było zróżnicowane czasowo, przy czym wskazywano, że liczba członkiń rosła stopniowo do kryzysu gospodarczego, potem nastąpił spadek i znowu odbudowa, co obrazuje tabela 4.

Tabela 4

Liczba kół i członkiń kół gospodyń wiejskich na Pomorzu

Powiat	1935		1936	
	Liczba Kół	Liczba członkiń	Liczba Kół	Liczba członkiń
Brodnica	2	145	12	226
Lubawa	9	160	15	272
Grudziądz	4	78	6	96
Chełmno	7	101	14	220
Chojnice	1	38	6	62
Kościerzyna	6	112	13	177
Kartuzy	10	180	16	288
Morski	3	33	10	107
Starogard	10	200	20	400
Świecie	4	75	4	75
Tczew	6	146	11	201
Toruń	9	215	17	300
Tuchola	3	77	5	106
Wąbrzeźno	6	113	10	200
Razem	80	1673	159	2730

Źródło: *Sprawozdanie Pomorskiej Izby Rolniczej za rok budżetowy 1935/36*. Nakład PIR. Toruń, 1936.

7. Masowe szkolenie rolników i gospodyń wiejskich

Problematyka dotarcia do rolników i gospodyń wiejskich z informacją na temat występujących zmian w rolnictwie, była troską Pomorskiej Izby Rolniczej, Pomorskiego Towarzystwa Rolniczego, Pomorskiego Zrzeszenia Kół Gospodyń Wiejskich oraz innych organizacji rolniczych i zrzeszeń branżowych. Organizacje te prowadziły dość urozmaicone i różnorodne działania oświatowo-wychowawcze i zawodowe, aby dostosować programy do zróżnicowanego rolnictwa pomorskiego. Na ogół korzystano z zebranych danej organizacji, na których informowano rolników – poza sprawami organizacyjnymi – o sprawach nurtujących rolników w danym okresie czasu. W pierwszym okresie po powstaniu województwa pomorskiego omawiano sprawy reformy rolnej, parcelacji majątków ziemskich i objęcie mienia po gospodarstwach niemieckich. Potem pojawiały się problemy związane z podniesieniem wydajności gospodarstw rolnych, ochroną roślin przed szkodnikami, właściwego chowu zwierząt gospodarskich, a w okresie kryzysu gospodarczego, z płaceniem podatków i innych zobowiązań płatniczych.

8. Uwagi końcowe

Na problematykę rozwoju szkolnictwa i oświaty rolniczej na Pomorzu należy spojrzeć poprzez pryzmat stanu rolnictwa i sytuacji ludności rolniczej. Województwo pomorskie należało do rejonów wybitnie rolniczych o słabo rozwiniętym przemyśle. Zaborcy traktowali ten region jako zielone zagłębie, przeznaczone do wytwarzania możliwie największej ilości surowców i produktów rolnych dla silnie rozwijającego się przemysłu w głębi Niemiec. Charakterystyczną cechą Pomorza była znaczna liczba ludności mieszkającej na wsi, która w 1921 r. stanowiła 76,2% a w 1931 r. 67,7 % ogółu ludności. Ze spisów powszechnych przeprowadzonych w 1921 r. i 1931 r. wynikało, że 711,2 tys. i 731,8 tys. zamieszkiwało na wsi, w tym ponad 225 tys. osób stanowili robotnicy najemni, wyrobnicy lub w innych zależnościach służbowych. Gospodarstw rolnych było 89,8 tys., w tym 34,5 tys. do 2 ha (38,4%), co świadczy o dużym rozdrobieniu agrarnym (Wawrzyniak, 1972).

Sytuacja powyższa była powodem, że zarówno Pomorska Izba Rolnicza, jak i Pomorskie Towarzystwo Rolnicze, stanowiące główne ogniwo oświaty rolniczej, kierowały swoją uwagę na określoną kategorię gospodarstw rolnych, na ogół samodzielnych, a przy tym towarowych. Tak więc działaniami związanymi z podnoszeniem wiedzy i kształceniem rolniczym objęci byli przede wszystkim członkowie tych organizacji, które realizowano w trakcie zebrania, pokazu, demonstracji czy wystawy.

Pomorskiej Izbie Rolniczej powierzono nadzór nad niższymi szkołami rolniczymi, kołami gospodyń wiejskich i innymi formami kształcenia rolniczego. Natomiast

powstałemu w 1924 r. Pomorskiemu Towarzystwu Rolniczemu powierzono organizację zespołów przysposobienia rolniczego i innych form aktywności rolników.

Warto zwrócić uwagę, że już wówczas korzystano z całej gamy środków oddziaływania dydaktycznego i wizualnego w postaci pogadanek, szkoleń, odczytów, pokazów, demonstracji, wizytacji, konkursów, wystaw a nawet wycieczek, głównie do stacji doświadczalnych. Wymienione formy doradztwa rolniczego są z powodzeniem stosowane do dnia dzisiejszego. Dużą rolę odgrywały wszelkiego rodzaju wystawy rolnicze, gdzie rolnicy i młodzież wiejska mogli pochwalić się uzyskanymi wynikami produkcyjnymi, zaś otrzymane medale czy dyplomy były powodem do dumy. Wobec braku środków masowego przekazu i transportu, którymi obecnie dysponujemy, stosowano proste, a przy tym skuteczne formy przekazu w postaci plakatów, broszur, kalendarzy rolniczych, gazetek czy reklam, które przynosiły określone rezultaty.

Porównując z kolei rozmiar działań szkoleniowych i wizualnych do liczby gospodarstw rolnych można stwierdzić, że był on skromny i wybiórczy. W tym sensie nie można mówić o masowości akcji oświatowej.

LITERATURA

1. Mały Rocznik Statystyczny GUS. (1938). Warszawa.
2. Pomorskie Towarzystwo Rolnicze. (1929). *Praca przysposobienia rolniczego na Pomorzu w 1928 r.* PTR. Toruń.
3. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 12 czerwca 1932 r. o opłatach w szkołach zawodowych.
4. Sprawozdanie Pomorskiego Towarzystwa Rolniczego. (1931, 1932, 1933, 1934). Nakład własny, Toruń.
5. Sprawozdania Pomorskiej Izby Rolniczej. (1935, 1936, 1937, 1938). Nakład własny, Toruń.
6. Świerzyński, W. (1926). *Po dziesięciu latach pracy przysposobienia rolniczego.* Warszawa.
7. Szwemin, J. (1933). *Szkolnictwo i oświata na Pomorzu (1920-1930).* Lwów.
8. Ustawa z dnia 9 lipca 1920 r. o ludowych szkołach rolniczych.
9. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa.
10. *Ustrój i organizacja szkolnictwa w Polsce.* (1934). Ustawy, rozporządzenia, okólniki, Nakładem Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych. Lwów.
11. Wawrzyniak, M. B. (1971). *Oświata rolnicza na Pomorzu w okresie międzywojennym.* Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Seria B, Nr 14. Bydgoszcz.
12. Wawrzyniak, M. B. (1969). Oświatowa rola kół gospodyń wiejskich w okresie międzywojennym, *Biuletyn Pedagogiczny Szkolnictwa Rolniczego*, Nr 1/47.
13. Wawrzyniak, M. B. (1972). *Z zagadnień parcelacji i osadnictwa na Pomorzu w okresie międzywojennym.* Prace Komisji Nauk Rolniczych. Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. Bydgoszcz.